

Analytic Study of ‘Connective Word’ in Propositions and Its Meaning in Avicenna’s Ontology

Javad Azimi Dastgerdi¹ | Ali Arshad Riahi²

1. PhD, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet’s Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: jazimi067@gmail.com
 2. Corresponding Author, Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet’s Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: arshad@ltr.ui.ac.ir

Abstract

"Copulative existence" is linked to "connective word" in propositions, so much so that even the word "existence" has been used as a connective word by philosophers. In transcendental wisdom, "copulative existence" is meaning of "connective word" in positive and true propositions. This is while in negative propositions, even assuming the lack of a "judgement", the connective word has been discussed. In this article, using the method of content analysis in the works of Avicenna, the connective word and its meaning have been studied and it is resulted that: First, there is no fundamental difference between Avicenna and Mulla Sadra in the meaning of the connective in propositions, and in both views, it implies the relation of the predicate to the subject. This relation (which is a propositional meaning) indicates the Existence of relation Outside. Secondly, there are two issues that distinguish Avicenna: one is that in Avicenna's philosophical system, all existing beings are independent individuals who are related to each other by relations, and the other is that the signified "connective word" has two states, one before assenting and one after, in which second

case it is related and connected to "fact of the matter". Therefore, just as beings, on the basis of relations, with that specific existence they possess, are interconnected and unified in the world, in the mind as well, nominal meanings, by virtue of the specific characteristic of the meanings of these relations (i.e., propositional meaning), particularly "connective words," become a mirror of the world. And through the assent that supervenes upon these relations, they make possible the objectivity (or correspondence) of the mind and the external world.

Keywords: copulative existence, inhering existence, connective word, proposition, Avicenna.

Introduction

Mīr Dāmād was the first to separate "relational existence" (wujūd al-rābiṭ) from "relative existence" (wujūd al-rābiṭī), hoping to end the longstanding confusion among philosophers. But it seems this ending was itself a new beginning. Today, these two concepts have become so intertwined with "relation" (idāfa) and "proportion" (nisba) that not only has their ambiguity not disappeared, but it has become more complex than ever.

This research is a journey into the heart of Avicenna's philosophy, before Mullā Ṣadrā. The question is: Did Avicenna also recognize these two meanings? And if he did, can the existence of contingents in his system be considered "relational" (rābiṭ) – the very feature that Mullā Ṣadrā claims is unique to his own philosophy?

Answering these questions is not merely a historical exercise. These questions hold the key to understanding fundamental issues such as human knowledge, causality, theology, the relationship between soul and body, and even resurrection. Clarifying the status of the "relational" (rābiṭ) in reality (nafs al-amr) not only allows for a fair critique of earlier thinkers but also paves the way for a more accurate translation of these concepts into today's symbolic languages.

University of Tehran

Research Findings

Al-wojūd al-rābit (the relational existence) and al-wojūd al-rābitī (the related existence) in Transcendent Philosophy: *Al-wojūd al-rābit* is "the affirmation of a thing for a thing" (*thubūt al-shay' li-l-shay'*) and is "pure relation" (*'ayn al-rabt*); it has no independence (*nafsiyyah*) and in affirmative propositions indicates a pure external relation. *Al-wojūd al-rābitī* is a predicative existence (*wojūd mahmūlī*) accompanied by a relation to something else (such as accidents and effects). Mullā Ṣadrā considers the existence of all contingent beings (*mumkināt*) to be *rābit* (relational), not merely *rābitī* (related).

The meanings of *al-wojūd al-rābit* and *al-wojūd al-rābitī* in Avicenna's philosophy: In Avicenna's philosophy, the copula (*rābit*) in propositions indicates the "judgmental relation" (*nisbah ḥukmiyyah*), whose referent belongs to the category of external relations with a "concomitant and adhering" (*mu'ī wa luḥūqī*) mode of existence. However, *al-wojūd al-rābitī* refers to beings that are accompanied by a relation superadded to their essence, without their very existence being identical with relation.

Analysis of the copula (*rābit*) in "sentence" (*jumlah*), "proposition" (*qaḍīyyah*), and "assertive knowledge" (*'ilm taṣdīqī*) from Avicenna's perspective: The "sentence" is the linguistic form, the "proposition" (understood as *qaḍīyyah ma'qūlah*) is the meaningful structure susceptible to truth and falsehood, and "assertive knowledge" is the proposition together with the soul's assent (*ḥukm al-nafs*). The copula at all these levels indicates the "judgmental relation"; even in negative propositions, the same relation is present with the accident of "non-reality" (*'adam al-wāqī'īyyah*).

. The relationality (*rābit* being) of contingent existence in Avicenna's philosophy: Avicenna does not consider the existence of contingent beings to be pure relation (*rābit mahḍ*). Rather, for him, dependence upon another and need for the cause are accidents that befall existence, not identical with its essence. Although he describes need as "constitutive" (*muqawwim*) of contingent existence, he means by this merely the impossibility of separation, not that existence itself is nothing but relation. Therefore, in Avicenna's view, the existence of contingents is *rābitī* (related), not *rābit* (relational).

Conclusion

Mullā Ṣadrā's innovation concerning al-wojūd al-rābit (relational existence) lies in extending its instances from relations (*idāfāt*) to all contingent beings (*mumkināt*). Based on the principiality of existence (*aṣālat al-wojūd*), he considers being-relational as identical with the very existence of the contingent. In Avicenna's philosophy, however, contingent beings are only *rābitī* (related) by virtue of relations concomitant with their essence, not *rābit mahḍ* (pure relation). The copula (*rābit*) in propositions indicates, in both philosophies, the relation of predicate to subject. Yet the analysis of judgment (*ḥukm*) and relation in true propositions yields two distinct interpretations of the correspondence theory of truth (*nazariyyah al-muṭābaqaḥ*): one based on levels of mental existence (congruent with Transcendent Philosophy), and the other based on the supervenience of a second relation upon the first (congruent with Avicenna's ontology).

Cite this article: Azimi Dastgerdi, J., & Arshad Riahi, A. (2026). Analytic Study of 'Connective Word' in Propositions and Its Meaning in Avicenna's Ontology. *Philosophy and Kalam*, 59 (1), 75-96. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstp.2026.404287.523658>

Article Type: Research Paper

Received: 14-Oct-2025

Received in revised form: 12-Jan-2026

Accepted: 7-Jun-2026

Published online: 21-Sep-2026

تحلیل «رابطه» در قضایا و بررسی مدلول آن در وجودشناسی ابن سینا

جواد عظیمی دستگردی^۱ | علی ارشد ریاحی^۲

۱. دانش آموخته دکترا، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: jazimi067@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: arshad@ltr.ui.ac.ir

چکیده

«وجود رابط» یا «رابطه» در قضایا پیوند خورده است؛ به نحوی که حتی لفظ «وجود» به عنوان رابطه توسط فیلسوفان به کار برده شده است. در حکمت متعالیه، «وجود رابط» مدلول «رابطه» در قضایای حملی ایجابی مطابق با واقع است. این در حالی است که در قضایای سالبیه، حتی با فرض عدم «حکم»، نیز از رابطه سخن گفته شده است. در این مقاله، با روش تحلیل محتوا در آثار ابن سینا، رابطه و مدلول آن بررسی شده و نتایج زیر به دست آمده است: یکم اینکه اختلاف مبنایی بین ابن سینا و ملاصدرا در مدلول رابطه در قضایا وجود ندارد و از نظر هر دو بر نسبت محمول به موضوع دلالت می کند. این نسبت (که معنایی حرفی است)، از وجود افراد اضافه حکایت می نماید؛ دوم اینکه دو موضوع است که ابن سینا را ممتاز می کند: یکی اینکه در نظام فلسفی ابن سینا موجودات اشخاص مستقلی هستند که با اضافات مرتبط با یکدیگر می شوند و دیگری اینکه مدلول «رابطه» دو حالت دارد یکی قبل از تصدیق و یکی بعد از آن که در حالت دوم با «نفس الامر» ارتباط و اتصال دارد. بنابراین همانگونه که موجودات بر پایه اضافات با آن وجود خاصی که دارند در جهان یکپارچه و مرتبط اند، در ذهن نیز معانی اسمی به واسطه ویژگی خاص معانی این اضافات (معانی حرفی) به خصوص «رابطه» ها تبدیل به آینه ای از جهان می شوند و با تصدیقی که عارض بر این روابط می گردد، عینیت ذهن و عین را ممکن می سازد.

کلیدواژه‌ها: وجود رابط، وجود رابطی، رابطه، قضیه، ابن سینا.

استناد: عظیمی دستگردی، جواد، و ارشد ریاحی، علی (۱۴۰۵). تحلیل «رابطه» در قضایا و بررسی مدلول آن در وجودشناسی ابن سینا. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۹ (۱)، ۷۵-۹۶.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2026.404287.523658>

مقدمه

امروزه «رابط»، «رابطی» و «رابطه» از جمله الفاظی هستند که در فلسفه معنای خاصی دارند و بیانگر اوصافی از وجودند. با این حال، هنگامی که نیاز به بررسی یک اصطلاح خاص باشد، توجه به خاستگاه پیدایش آن از مهم‌ترین اموری است که باید مورد تمرکز قرار گیرد. «رابط» و «رابطی» برای نخستین بار توسط میرداماد به کار گرفته و وضع شد، تا از خلط میان دو گونه خاص از وجود جلوگیری شود (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۳). سپس این اصطلاحات در کانون توجه ملاصدرا قرار گرفت و به صورت یک مسئله مستقل فلسفی درآمد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۷۹) و بعدها توسط شارحان، شرح و بسط یافت (حسن زاده، ۱۳۸۷: ۹). اما «رابطه» اصطلاحی نبود که مانند دو اصطلاح پیشین، خاستگاه شکل‌گیری آن به میرداماد و ملاصدرا بازگردد، بلکه از همان آغاز طرح مباحث فلسفی و منطقی مورد توجه بود (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۲: ۱۸۶؛ ج ۳: ۱۷۷)، اگرچه بیشتر در علم منطق درباره آن بحث می‌شد. از ظاهراً تعابیر فیلسوفان برمی‌آید که بحث از «رابطه» با بحث از «رابط» پیوندی استوار دارد (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۳؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۷۹).

آنچه میرداماد و ملاصدرا در مورد پیشینه بحث از «رابط» و «رابطی» متذکر می‌شوند، این است که علی‌رغم شناسایی این دو در آثار پیشینیان، اما چون لفظ مشترک داشتند، در برخی مواقع با یکدیگر اشتباه شده‌اند (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۳؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۲). وجود رابط، امری را گویند که مقابل وجود محمولی بوده و در قضایای حملیه موجب، رابط واقع می‌شود؛ و وجود رابطی به «وجود فی نفسه» می‌گویند که در اضافه به غیرش باشد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۲-۷۹). در مورد بحث از «وجود رابط» در فلسفه ملاصدرا، علاوه بر بحث رابط در قضایا در بحث رابط بودن وجود ممکنات نیز مورد بررسی قرار گرفته‌است. ملاصدرا ادعا می‌کند که رابط بودن وجود ممکنات مختص به فلسفه او است و همان‌طور که وجود در هلیات مرکبه که همان وجود رابط است، وجود فی نفسه ندارد، وجود ممکنات نیز نفس ربط و نسبت به علتشان هستند و اما در فلسفه‌های دیگر وجود ممکنات رابطی‌اند و به وسیله نسبت و اضافه‌ای خارج از وجودشان مرتبط با وجود علتشان هستند اگرچه این نسبت را نمی‌توان از این وجودات جدا کرد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۳۳۰-۳۲۹). بر اساس این پیشینه نقل شده توسط ملاصدرا، «وجود رابط» در فلسفه‌های پیش از وی نیز شناسایی شده‌است اگرچه تحت این عنوان نبوده‌است. اما رابط بودن وجود همه ممکنات اختصاص به فلسفه او دارد و بر همین اساس ارتباط بین موجودات در فلسفه ملاصدرا یک ارتباط وجودی است که وحدت در وجود را به دنبال دارد. با توجه به این اختلاف، ارتباط بین موجودات در نظام فلسفی ابن‌سینا-به عنوان یکی از فلسفه‌های مهم قبل از ملاصدرا-چگونه تبیین می‌شود؟ از آنجایی که این روابط بین موجودات با مدلول «رابطه» در قضایا وابستگی تنگاتنگ دارند، آیا این اختلاف در نظام‌های فلسفی ابن‌سینا و ملاصدرا در مورد ارتباط بین موجودات باعث می‌شود که مدلول «رابطه» در قضایا نیز متفاوت باشد؟ برای پاسخ به این سوالات بود

که مقاله پیش رو به مسأله «تحلیل «رابطه» در قضایا و بررسی مدلول آن در وجودشناسی ابن سینا» می‌پردازد.

بررسی این مسئله جدای از تبیین و تحلیل دقیق سه اصطلاح «رابط»، «رابطی» و «رابطه» در فلسفه ابن سینا و شناسایی جایگاه ویژه آنها در نظام فلسفی وی توسط پیوند عمیقشان با اصطلاحاتی همچون «اضافه» و «نسبت»، از آن جهت اهمیت دارد که باعث ارائه یک رویکرد کلی از دو نظام فلسفی ابن سینا و ملاصدرا می‌گردد که می‌توان در تبیین و سنجش مسائل جزئی از آن استفاده نمود؛ علاوه بر اینکه در مورد ارتباط ذهن و عین و نظریه‌های معرفت‌شناسی خصوصاً نظریه‌های صدق از جمله «مطابقت» می‌تواند راه‌گشا باشد.

به منظور این تحقیق در این مقاله ابتدا به تحلیل «وجود رابط» و «رابطی» به عنوان دو واژه کلیدی در خصوص مسأله «رابط» در فلسفه ملاصدرا پرداخته می‌شود و سعی در به دست آوردن ویژگی‌های اصلی آنها می‌شود. سپس این ویژگی‌ها در فلسفه ابن سینا جستجو و بررسی خواهد شد و بر اساس نتایج به دست آمده ابتدا «رابطه» و مدلول آن در صورت‌های مختلف قضیه (قضیه ملفوظه، قضیه معقوله و قضیه مقبوله) مورد تحلیل قرار می‌گیرد و بعد از تبیین ارتباط بین موجودات و بررسی رابط بودن وجود ممکنات در نظام فلسفی ابن سینا نتایج به دست آمده بیان می‌شود.

پیشینه پژوهش

برای بررسی پیشینه، مسئله این مقاله را باید به دو بخش تقسیم کرد: یکی بحث «رابطه» در قضایا؛ و دیگری بحث رویکرد وجودشناسی آن که مربوط به مباحثی مانند نسبت، وجود رابط و اضافه است. جدای از تحقیقاتی که نگارندگان این مقاله در خصوص هر یک از این دو بخش با رویکردهایی متفاوت با این مقاله انجام داده‌اند (عظیمی دستگردی، ارشد ریاحی، ۱۴۰۳: ۶۲-۴۳؛ عظیمی دستگردی، ۱۴۰۴: ۱۲۵-۱۵۰) در مورد بخش اول به صورت تخصصی یک مقاله در این رابطه یافت شد که مربوط به خصوص نسبت وجود رابط با اجزاء قضیه است (پورفیاض، ۱۴۰۳: ۷۴-۵۹) که با مسئله این مقاله متفاوت است. در مورد بخش دوم

تحقیقات در این زمینه بر روی رابط بودن وجود ممکنات و امکان فقری تمرکز دارد و بیشتر در فلسفه ملاصدرا بررسی شده است. اما در مورد ابن سینا تحقیقاتی که یافت شد یکی مقاله «تقریب نظر ابن سینا و ملاصدرا درباره وجود رابط و رابطی» که آن نیز متمرکز بر آراء ملاصدرا در خصوص وجود رابط به طور مطلق (نه در قضایا) و جستجوی شواهدی از آن در کلام ابن سینا است. مقالات دیگری نیز وجود دارد که درباره امکان فقری و موضوعاتی از این قبیل و جستجوی آن در فلسفه ابن سینا نوشته شده است اما بر روی بررسی و تحلیل «رابط» یا «رابطه» در قضایا با رویکردی وجودشناسانه و معرفت‌شناسانه به خصوص در فلسفه ابن سینا تحقیقی یافت نشد.

۱. وجود رابط و رابطی در حکمت متعالیه

ملاصدرا مانند میرداماد «وجود رابط» را اینگونه تشریح می‌کند: «آنچه که مقابل «وجود محمولی» است-وجود محمولی «وجود فی نفسه»ی اشیاء را گویند-و در مباحث «مواد ثلاث» از این وجود استفاده می‌شود و همان چیزی است که در قضایای حملیه موجب «رابطه» واقع می‌شود و امری غیر از نسبت حکمیه است» (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۳؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۷۹). در اینجا وجود رابط با ذکر سه مبثی که در آن این وجود مورد بررسی واقع می‌شود تعریف می‌گردد: ۱) مسئله اقسام سوال و هل بسیط و مرکب؛ ۲) مسئله مواد ثلاث و ۳) مسئله رابطه در قضایا. تعریف دیگری که برای این وجود می‌شود «وجود الشیء شیئا» (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۳؛ ملاصدرا، بی‌تا: ۱۶۹) و یا «ثبوت الشیء للشیء» (سبزواری، ۱۹۸۱: ۱: ۷۹) است به این معنا که وجود چیزی به اعتبار خود آن چیز ملاحظه نشود بلکه به اعتبار حالت زائده‌ای که برایش است ملاحظه شود (ملاصدرا، بی‌تا: ۱۶۹). این نحوه از وجود را فارابی نیز در بیان هل مرکبه تصریح می‌کند (فارابی، ۱۴۰۸: ۱: ۳۸۷).

و اما «وجود رابطی» همان تحقق و «وجود فی نفسه»ی است که یک چیز داراست منتهی به این اعتبار که در چیز دیگر یا برای چیز دیگر و یا نزد چیز دیگر است (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۴؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۸۰).

آنچه از تحلیل این دو اصطلاح به دست می‌آید:

۱-۱. وجود رابط: از معنای حرفی تا مصداق خارجی

اوصاف «محمولی» و «رابط» که در اینجا برای وجود به کار برده شده است اشاره به نقشی می‌کند که لفظ «وجود» در قضایا دارد و بر اساس آن قضایا به «هلیه بسیطه» و «هلیه مرکبه» تقسیم می‌شود. مدلول «وجود محمولی» معنایی اسمی و مستقل است و حکایت از موجوداتی درواقع دارد که وجودی فی نفسه دارند و اما مدلول وجودی که «رابطه» است معنایی حرفی است (سبزواری، ۱۹۸۱: ۱: ۷۹) که به طور مستقل تعقل نمی‌شوند و اگر هم به واسطه التفات به آنها به صورت معنای اسمی اخذ شود دیگر وجود محمولی هستند نه وجود رابط (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۸۲). این معنای حرفی برای وجود رابط حکایت از اتصاف (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۳۲۸) و ثبوت (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۳۲۸) و تحقق (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۴) و وجود (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۳؛ ملاصدرا، بی‌تا: ۱۶۹) می‌کند آن هم وجود و بودن چیزی برای چیز دیگر و از این روست که به این معنای حرفی، وجود گفته می‌شود اگرچه مباین با وجود فی نفسه اشیاء است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۸۱) و همچنین از این رو گفته می‌شود مفاد هلیات مرکبه «ثبوت چیزی برای چیزی» است (میرداماد، ۱۳۶۷: ۳۸؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۱: ۳۶۹). بر اساس همین مباحث بود که این تقسیم با اینکه ابتدا یک تقسیم به اعتبار لفظ بود اما

پرده از دو نوع وجود برداشت که هر دو در خارج تحقق دارند: وجودی که مدلول وجود محمولی است و وجودی که مدلول وجود رابط است و لذا به تدریج یکی از مسائل مستقل فلسفی گردید.

۲-۱. از سنخ وجود بودن رابط، اگرچه مقارن با اضافات باشد

با توجه به آنچه گفته شد وجود رابط از سنخ وجود است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۷۹) و مفهوم آن اگرچه یک معنای حرفی شمرده شده است و معانی حرفی نحوه تحقق و ملاحظه آنها در ذهن «فی غیره» است (فی غیر بودن خودش نوعی از اضافه ذهنی است)، این سبب نمی‌شود که به دلیل خصوصیت معنای حرفی، وجود رابط صرفاً یک امر ذهنی بوده باشد بلکه همان‌طور که گذشت وجود رابط مانند سایر معانی حرفی حکایت از نسب و اضافات می‌کنند با این تفاوت که فقط بر وجود آنها دلالت دارد. اما اینکه وجود رابط به قضایای حملیه موجه اختصاص داده می‌شود و امری غیر از نسبت حکمیه معرفی می‌گردد، بیان خواهد شد که از این جهت است که کلام در اثبات نوعی از وجود متحقق در خارج است که نفسیتی از خودش ندارد. چون قضایای سالبه برای سلب چنین وجودی است و قضایای موجهه‌ای که در آن حکم نیست (مشکوک است) نیز وجودی را در خارج اثبات نمی‌کنند، پس نمی‌توانند بیان وجود رابط کنند.

۳-۱. عین الربط بودن وجود رابط

یکی از مهمترین ویژگی‌هایی که وجود رابط دارد «عین الربط» بودن آن است که این خصوصیت برای معانی حرفی نیز گفته می‌شود. منظور از «عین الربط» یا «ربط محض» بودن وجود رابط این است که هیچ نفسیتی ندارد و آلت و ابزار برای رؤیت و ملاحظه غیر است (سبزواری، ۱۴۳۲، ج ۳: ۶۰۲). این امر در ظاهر با وجود اضافه بودن وجود رابط ناسازگاری دارد که در مباحث آینده بررسی خواهد شد.

۴-۱. اثبات نفسیتی ضعیف برای وجود رابط

وجود رابط نفسیتی مانند اعراض ندارد که بعد از آن متعلق به غیر شود بلکه وجودش فقط ثبوت چیزی برای چیزی است و همین نحوه ثبوت، وجود فی نفسه برای وجود رابط است. این کلام که گفته می‌شود نفسیت وجود رابط (وجود فی نفسه برای وجود رابط) ثبوت چیزی برای چیزی است لازم ندارد که برای وجود رابط وجود فی نفسه ثابت شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۲۹). مشابه این کلام را در ذهن برای معنای حرفی وجود رابط نیز می‌توان گفت. توضیح آن اینکه: وجود رابط در هلیات مرکبه حکم معنی حرفی را دارد (ابن سینا، ۱۴۰۵ ب: ۳۹ و ۱۰۹؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۲۸) که نمی‌توان آن را به صورت مستقل تعقل کرد و از این جهت وجود فی نفسه ندارد. با این حال نمی‌توان تحقق آن را در ذهن انکار کرد اگرچه تحقق ضعیفی است. از جهت این تحقق، عقل می‌تواند برای بار دوم به صورت مستقل به آن ملتفت شده و آن را منظور و مقصود قرار دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۲۹). معنای به دست آمده از این التفات یک معنای اسمی و مستقل است که وجود فی نفسه دارد. اگرچه

این معنای اسمی دیگر آن معنای حرفی نیست و خصوصیت نفسیت نداشتن را از دست داد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۳۲۹) ولی مربوط به همان معنای حرفی است و حکم وجود فی نفسه برای آن را دارد.

۵-۱. وجود رابط و نسبت آن با مقوله اضافه

همان‌طور که قبلاً تبیین شد وجود رابط از معانی حرفی است که حکایت از نسب و اضافات می‌کند. برخی از شارحین حکمت متعالیه این ویژگی را اینگونه تقریر می‌کنند:

وجود رابط یکی از مقولات ده‌گانه ماهیات یعنی مقوله اضافه است و این مقوله از مقولات ثانیه است و برای مقولات ثانیه یک نحوه‌ای از تحقق ضعیف وجود دارد و بر اساس این نحوه از وجود ضعیف، از سنخ حقیقت وجود محمولی است (نوری، ۱۹۸۱، ج ۱: ۷۹).

بنابراین فارغ از اینکه مقوله اضافه چه نوع معقولی است، وجود رابط را که موجود در خارج است، نمی‌توان از مقوله اضافه تفکیک کرد (اصفهانی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۲۵). به نظر می‌رسد بهترین هماهنگی که می‌توان بین وجود رابط و مقوله اضافه برقرار نمود و همان‌طور که خواهد آمد، مطابق با کلام ابن سیناست، این است که مدلول وجود رابط را همان وجود اضافات دانست، بدون اینکه نوع اضافه در آن ملاحظه شده باشد. در هر صورت اگر پذیرفته شود که وجود رابط در خارج نسب و اضافات‌اند باید نحوه‌ای از وجود فی نفسه و محمولی ولو ضعیف برای آنها در نظر گرفت، اگرچه لازمه این وجود فی نفسه خارج شدن وجود رابط از ملاحظه رابط بودنش است.

از ظاهر برخی عبارات استفاده می‌شود که می‌توان به وجود رابط نسبت محضه (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۲۹) یا اضافه محضه (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۸۲) هم گفته شود. این تعابیر می‌تواند موید ارتباطی باشد که برای وجود رابط و مقوله اضافه ذکر شد. برای محضه بودن آن، دو احتمال به نظر می‌رسد:

۱. خود «اضافه» یا «نسبت» وقتی به معنای مطلق ربط یا اتصاف گرفته شود نوعی اضافه است با این خصوصیت که از لوازم همه انواع دیگر اضافات و نسبت‌هاست. از آنجایی که نسبت و اضافه به دلیل این ویژگی، مقید به چیزی نیستند، به آنها «اضافه یا نسبت محضه» تعبیر می‌شود.^۱
۲. اضافه یا نسبت محض یعنی خود اضافه و نسبت نه مضاف یا منسوب. به بیان دیگر منظور اضافه‌ای است که جزو مقولات است نه اضافه مشهوری.^۲

^۱ برخی در مورد نسبت مطلق گمان برده‌اند که نوعی اضافه است که منظور از آن رابطه‌ای است واحد و قائم بر طرفین (سعادت‌مند، بابایی، ۱۴۰۲: ۲۱۵). حال آنکه این نوع اضافه از همان ابتدا در فلسفه اسلامی مردود شمرده شده است (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۱۵۹).

^۲ احتمال دیگری که بر اساس برخی متون ابن سینا می‌توان تحت عنوان احتمال سوم مطرح کرد اینکه: احتمال سوم اضافه محضه همان اضافه به نحو مطلق است در مقابل اضافه‌هایی که به وسیله نسبتی مضاف گفته می‌شود (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۱۴۴). اضافه به نحو مطلق اضافه‌هایی است که نوع مشخصی از اضافه است و لفظی خاص برای آن قرار داده شده است (ابن سینا، ۱۴۰۵: ج ۱: ۱۴۰۵).

در احتمال اول اگر منظور یک اضافه ماهوی باشد که مانند اضافات خارجی عارض بر سایر اضافات می شود، نمی تواند صحیح باشد زیرا اگر منظور از این اضافه محضه طبیعت اضافه (طبیعت کلیه) باشد امری مردود است زیرا طبیعت کلیه نمی تواند یکی از افراد خودش باشد؛ و اگر منظور نوع خاصی از اضافه در کنار دیگر اضافات باشد بدون ملاحظه خصوصیت وجودیشان دیگر لازم ندارد از لوازم همه اضافات باشد. و اما اگر منظور در احتمال اول خصوصیت وجودی اضافات است که ملاحظه شده و از آن یک اضافه تحلیلی (وجودی) انتزاع شده است- همان طور که در فصل قبلی ذکر شد- در این صورت در حقیقت این اضافه محضه همان وجود اضافه است نه نوع خاصی از اضافه کنار دیگر اضافات و احتمال اول قابل توجیه است. احتمال دوم را نیز در اینجا از این جهت می توان توجیه کرد که آن اضافه و نسبت محضی که از وجود رابط انتزاع می شود یک مفهوم اضافی و اضافه ای تحلیلی است و بر اساس آن وجود رابط، اضافه و نسبت است که به نفس ذاتش مضاف و منسوب است نه چیزی باشد که نسبتی بر آن عارض شده و به وسیله آن منسوب است.

۶-۱. نحوه تعقل وجود رابط در قالب مرکب تقییدی

اگرچه وجود رابط را نمی توان به طور مستقل تعقل کرد ولی صحیح است به صورت نسبی اخذ گردد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۲) مانند اینکه در قالب یک مرکب تقییدی مثل صفت و موصوف بیاید (سبزواری، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۲).

۷-۱. اختلاف نظر در مفاد قضیه هلیه مرکبه

در مورد مفاد قضیه هلیه مرکبه اختلافاتی بین دانشمندان وجود دارد که بر اساس آن بین وجود رابط و وجود رابطی اشتباه شده و اشکالاتی بر وجود رابطه وارد شده است. ملاصدرا یکی از شبهاتی که مخالفین این مطلب بیان کرده اند را نقل و مورد نقد قرار می دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۳۲۷).

۸-۱. تحلیل وجود رابطی به وجود و نسبت به غیر

«وجود فی نفسه» مقابل وجود رابط وجودی است که می توان به صورت مستقل آن را تعقل کرد و حکایت از وجود اشیایی می کند که امکان تحقق فی نفسه دارند. این اشیاء خود بر دو قسم اند: یا نعت و صفت هم برای دیگر اشیاء قرار می گیرند و به تعبیر دیگر وجود فی نفسه آنها متعلق به غیر واقع می شود مانند اعراض و یا خیر یعنی این وجود فی نفسه صفت برای غیرش نیست مانند جسم و عقل (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۱). در قسم اول به وجود فی نفسه چیزی، اضافه ای به غیر به حسب واقع ملحق شده است که این اضافه داخل در ماهیت متعلق به آن چیز نیست (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۲).

(۱۴۴) و محضه بودنش به سبب این است که در آن معنا حیثیت اضافه بودنش اعتبار شده و آن اسم دلالت بر نوع خاصی از اضافه می کند.

این احتمال ضعیف است زیرا اگر وجود رابط نوعی اضافه باشد، برای دو طرف آن اسمی مستقل از جهت این اضافه خاص وضع نشده است که بتوان آن را اضافه به نحو مطلق دانست علاوه بر اینکه در اینجا بحث از نوعی وجود است، نه نوعی از مقوله اضافه.

حال وقتی این وجود فی نفسه را به اعتبار این اضافه ملاحظه کرد به آن وجود رابطی گویند مانند وجود «سفیدی» وقتی اضافه اش به جسمی ملاحظه گردد. بنابراین وجود رابطی را می توان به وجود و نسبت به غیر تحلیل کرد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۳۳۰).

۹-۱. سه کاربرد وجود رابطی و دیدگاه خاص ملاصدرا درباره وجود معلول

برای موارد استفاده از وجود رابطی سه مورد ذکر می شود: ۱. وجوداتی که در شیء دیگر تحقق می یابد مانند وجود صور و اعراض؛ ۲. وجوداتی که برای شیء دیگری هستند مانند وجود معلول برای علتش؛ ۳. وجوداتی که نزد شیء دیگر هستند مانند وجود معلوم نزد نفس (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۰). آنچه در اینجا باید مورد توجه قرار گیرد اختلاف نظری است که ملاصدرا در مورد نوع وجود ممکنات و به تعبیر دیگر نوع وجود معلول برای علت تامه اش با فیلسوفان قبل از خود دارد و مکرراً متذکر می گردد که او وجود معلول در اضافه با علت تامه اش را وجود رابط می داند ولی دیگران آن را وجود رابطی می انگارند (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۳۳۰). بر این اساس ملاصدرا وجود رابط را دو قسم می کند: اول وجودی که نسبت ایجابی بین دو شیء است و مفاد هلیه مرکبه می باشد؛ دوم وجود ممکنات که به نفس ذاتشان منتسب اند نه با نسبت و ربطی زائد بر ذاتشان (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۳۳۰). خصوصیت مشترک این دو قسم این است که بنفسه منتسب و مرتبط اند نه به وسیله نسبتی زاید.

۱۰-۱. طبقه بندی موجودات و شناسایی معنایی دیگر برای وجود رابط

بر اساس موارد ذکر شده، در حکمت متعالیه موجودات عالم از جهت وجودشان در عالم واقع و خارج در چهار دسته قرار می گیرند:

۱. نسب و اضافات که وجودشان رابط است؛
۲. موجوداتی مانند اعراض که وجودشان محمولی و ملازم با نسبتی است و به این جهت وجود رابطی نامیده می شوند؛
۳. سایر موجودات که در مقابل دسته اول آنها نیز وجود محمولی دارند ولی به دلیل معلول بودنشان استقلالشان تمام نیست بلکه وجودشان برای غیرخودشان است و از این جهت نسبتی با آن غیر دارند و وجودشان رابطی می شود. ملاصدرا نسبتی که در اینجا مورد بحث واقع می شود را عین وجود همه موجودات ممکن (حتی دو دسته قبل) می داند و از این جهت وجود آنها را مانند دسته اول وجود رابط معرفی می نماید. بر این اساس در حقیقت موجودات به دو دسته مستقل (وجود واجب) و رابط (وجود ممکنات) تقسیم شده که موجودات رابط خودشان سه دسته هستند: ۱. نسب و اضافات، ۲. اعراض و ۳. سایر ممکنات. بر اساس این تقسیم بندی وجود رابط دو اصطلاح پیدا می کند (حسن زاده، ۱۳۸۷: ۹): یکی وجود رابط مقابل وجود واجب و دیگر وجود رابط که حکایت از وجود نسب و اضافات می کند (که البته به نظر می رسد معنای دوم بیشتر شبیه یک توسعه مصداقی است تا معنایی متفاوت از معنای اول باشد)؛

۴. خداوند متعال که وجودی مستقل از تمام جهات دارد.

و اما مفاهیم این موجودات در ذهن، فقط نسب و اضافات (دسته اول موجودات) در قالب معانی حرفی هستند و اختلاف بنیادی با معانی اسمی که مربوط به سایر موجودات است دارند. البته معانی حرفی را نیز می‌توان به صورت اسمی تصور کرد که دیگر ویژگی خود را از دست می‌دهند.

۲. معانی وجود رابط و رابطی در فلسفه ابن سینا

تردیدی در این نیست که آنچه در حکمت متعالیه وجود رابط خوانده شد در فلسفه ابن سینا نیز تحت عنوان «رابطه» در قضایا مورد بحث قرار می‌گیرد و همان‌طور که گذشت حداقل در سه جا از منطق به آن پرداخته شده‌است. آنچه باید بررسی شود این است که: اولاً آیا در فلسفه ابن سینا رابطه در قضایا از سنخ وجود است؟ و ثانیاً در هر یک از این سه بحث چه خصوصیتی از وجود رابط ملاحظه شده‌است؟ مسئله اول در مباحث بعدی بحث خواهد شد و اما در بررسی مسئله دوم ابتدا باید این مقدمه مسلم گرفته شود که در فلسفه ابن سینا اینگونه نیست که مانند حکمت متعالیه حقیقت وجود به دو قسم مستقل و رابط تقسیم گردد و اگر هم بر اساس قضایای هلیه مرکبه و هلیه بسیطه از دو نوع وجود محمولی و رابطه صحبت می‌شود (ابن سینا، ۱۴۰۵ ج: ۲۶۱؛ ۱۳۸۷: ۱۷۱)، صرفاً به این معنا نیست که پای دو نوع از حقیقت واحدی در میان است زیرا در اینجا بحث از لفظ «موجود» است که به دو نحوه در قضایا استفاده می‌شوند: یکی به صورت محمول و یکی به صورت رابطه و البته در اینجا می‌توان الفاظ دیگری مانند «کان» و «ثبوت» را نیز جایگزین کرد (رازی، ۱۳۸۴ ج: ۱؛ ۳۵۹، میرداماد، ۱۳۶۷: ۳۷). این دو نحوه استفاده از لفظ موجود لازم ندارد که پای حقیقت واحدی در هر دو نحوه در میان باشد چون ممکن است فقط اشتراک در لفظ باشد. البته بعد از ابن سینا این اشتراک در لفظ بیشتر مورد دقت قرار گرفت و وحدت در وجود و اشتراک معنوی آن و مسائل مرتبط دیگر به صورت مستقل بررسی شد.

در بررسی مسئله دوم گفته می‌شود: ابن سینا «وجود»ی که رابطه در قضایای هلیه مرکبه واقع شده‌است را لفظی می‌داند که دلالت بر نسبت بین موضوع و محمول می‌کند (ابن سینا، ۱۴۰۵ ب: ۳۹). چون این نسبت از معانی حرفی است (ابن سینا، ۱۴۰۵ ب: ۳۹؛ اصفهانی، ۱۳۹۳: ۱۶۸) و معانی حرفی با اینکه به دلیل نحوه وجودشان در ذهن فردی از افراد اضافه به حساب می‌آیند، از اضافات خارجی حکایت می‌کنند (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۵۸) پس نسبت موجود در هلیه مرکبه حکایات از اضافات می‌کند، اضافه‌ای از نوع ثبوت و وجود چیزی برای چیزی. اینکه از نظر ابن سینا آیا اضافه‌ای که مدلول «رابطه» واقع می‌شود درواقع از سنخ وجود است یا خیر، جای تحقیق دارد. این نسبت و اضافه خارجی دارای اوصافی است که آنها نیز نسبت و از مقوله اضافه‌اند (سبزواری، ۱۴۳۲ ج: ۱؛ ۲۶۵-۲۶۴). یکی از این اوصاف، کیفیت این نسبت درواقع می‌باشد که به آن ماده قضیه گویند (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۸۷) و آنچه ذهن از این ماده ادراک می‌کند جهت قضیه نامیده شده‌است (طوسی، ۱۳۷۵:

ج ۱: ۱۴۳). با توجه به آنچه گفته شد جهت و ویژگی بحث از وجود رابط که در سه جای منطق ملاحظه شده روشن می‌شود.

در مورد وجود رابطی، اینکه هر موجودی با دیگر موجودات دارای نوعی نسبت و اضافه است امری بدیهی است (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۳۴۴) و بر اساس این نسبت‌ها می‌توان موجودی را مربوط و منسوب دانست اما برای وجود رابطی این به تنهایی کفایت نمی‌کند بلکه باید این نسبت از لوازم وجود آن باشد یعنی آن موجود بدون آن نسبت و اضافه محقق نمی‌شود. ملاصدرا با تبعیت از استاد خود سه دسته از موارد استعمال وجود رابطی را اینگونه ذکر می‌کند:

۱. وجوداتی که در شیء دیگر محقق می‌شوند مانند وجود عرض در موضوعش یا وجود صور که در مواد قرار می‌گیرند (سبزواری، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۰).

۲. وجوداتی که برای شیء دیگر محقق می‌شوند مانند وجود معلول که برای علتش بوده و منتسب به آن است.

۳. وجوداتی که نزد شیء دیگر محقق می‌شوند مانند وجود معلوم که مکشوف و ظاهر شده نزد عالم است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۰؛ میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۱۴).

از عبارات میرداماد و ملاصدرا به دست می‌آید که این نحوه از وجود مانند وجود رابط چیزی نیست که این دو آن را شناسایی کرده باشند بلکه برای فیلسوفان قبلی نیز شناخته شده بود. در فلسفه ابن سینا تحت این عنوان نیست زیرا این اصطلاحی است که از میرداماد آغاز می‌شود با این وجود ابن سینا از چنین وجوداتی غافل نشده است. او هم به وجود معلوم که در اضافه به نفس است تصریح دارد (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۱۴۰؛ ۱۴۰۴: ۱۳ و ۸۲؛ رازی، ۱۴۰۴: ج ۲: ۷۱)؛ و هم از وجود معلول که در علاقه و ربط با علتش است بحث می‌کند (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۳۴۴؛ ۱۳۸۷: ۲۸۵)؛ و هم تفصیلاً وارد این مسئله می‌شود که وجود اعراض «وجود فی موضوع» است (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۲۷-۱۸) به این معنا که ملازم نسبتی است که تحققش را تنها در موضوع امکان پذیر می‌کند. در همه این اقسام نسبت و ربط امری اضافه شده به وجود است و خودش حقیقتی غیر از وجود مربوط دارد. بنابراین هم در وجود رابطی و هم در رابط پای نوعی نسبت در میان است با این تفاوت که رابط نفس نسبت است ولی رابطی وجودی است که ملازم نسبت است. آنچه با توجه به حکایتگری که رابطه از واقع دارد، لازم است روشن شود اینکه نفس ربط بودن رابطه چگونه در فلسفه ابن سینا تبیین می‌شود که منافاتی با این حکایتگری نداشته باشد زیرا در ظاهر نفس ربط محمول با موضوع یک اضافه ذهنی است و یک امر ذهنی چگونه می‌تواند حکایت از واقع کند. در ادامه دو ویژگی مربوط به وجود رابط (از سنخ وجود بودن محکی رابطه و عین الربط بودن آن) در فلسفه ابن سینا بررسی می‌شود.

۲-۱. وجودی بودن رابطه در فلسفه ابن سینا

اگرچه در فلسفه ابن سینا اضافه وجودی غیر مستقل دارد (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۱۵۸؛ الف: ۱۴۰۵: ۱۵۷؛ ۱۴۰۴: ۹۴) که مدلول معانی حرفی واقع می‌شود و در این صورت با اثبات معنای حرفی بودن «رابطه» وجود بودن مدلول رابطه که همان وجودات اضافات است نیز اثبات می‌شود؛ اما اینکه آیا در فلسفه او رابطه معنای حرفی است یا خیر و به تبع آن، چگونه می‌توان وجودی بودن رابطه را نه صرفاً به عنوان یک قرارداد زبانی، بلکه به مثابه حاکمی از واقعیتی وجودشناختی تبیین کرد، پرسشی است که نیاز به واکاوی بیشتری دارد.

فارابی می‌نویسد: «زمانیکه فلسفه به کشورهای عرب منتقل شد و فیلسوفان عرب زبان عبارت‌هایشان در مورد مباحث فلسفی و منطقی را با زبان عربی بیان کردند و ایشان در زبان عربی از همان ابتدایی که این زبان وضع شده است لفظی که در عوض جاهایی که لفظ «استین» در زبان یونانی و «هست» در زبان فارسی استعمال می‌شود، قرار دهند نیافتند، پس این فیلسوفان لفظی که بتوان آن را در مواردی که آن الفاظ در دیگر زبانها استعمال شده استفاده کنند، قرار دادند و بنابراین بعضی از ایشان لفظ «هو» را انتخاب کردند تا اینکه بعضی مواقع در کنایه استعمال شود مانند «هو یفعل» و بعضی مواقع نیز در همان مواردی استعمال شود که لفظ «هست» در فارسی و «استین» در یونانی استعمال می‌شود مانند «هذا هو زید» و «هذا هو شاعر» ... و مصدر از این هو را «هویت» قرار دادند مانند «انسانیت» که مصدر از انسان است. بعضی دیگر به جای «هو» لفظ «موجود» را در عوض آن موارد استعمال کردند و به جای «هویت» لفظ «وجود» را قرار دادند (فارابی، ۱۹۸۶: ۱۱۲؛ تفتازانی، ۲۰۱۲: ۲۰۸-۲۰۹). بر اساس این کلام وجود بودن «رابطه» در ابتدا، یک امر لفظی بوده است و بنابراین لفظ وجود مشترک لفظی بین معنای آن در هلیات بسیطه و معنای آن در هلیات مرکبه می‌شود.

فارغ از این بحث که مدلول وجود محمولی از نظر شیخ چیست و آیا به همان نحوی است که در حکمت متعالیه تفسیر می‌شود، وجودی که نقش رابطه در جملات دارد اولاً دلالت بر نوعی نسبت می‌کند که اگرچه خودش یک اضافه تحلیلی (عقلی) است اما درواقع در قالب فردی از اضافه تحقق دارد؛ و ثانیاً این نسبت در ذهن نیز به صورت مضاف ملاحظه شده است. وقتی در فلسفه ابن سینا اثبات می‌شود که این نسبت همان وجود اضافات است که به صورت یک اضافه تحلیلی متصور می‌گردد، وجود بودن رابطه امری فراتر از یک بحث لفظی می‌شود و درواقع وجود رابطه حکایت از وجودی خارجی می‌کند که نوع خاصی از وجود را داراست. دقتی که در اینجا لازم است به آن پرداخته شود این است که چون در مدلول رابطه، خود معنای نسبت نیز به صورت ربط و مضاف ملاحظه می‌گردد به نحوی که از این جهت خودش فردی از افراد اضافه‌ای ذهنی به حساب می‌آید و باعث ارتباطی خاص بین مفاهیم می‌گردد، ممکن است این احتمال نیز مطرح شود که وجود بودن رابطه به دلیل همین نحوه ملاحظه معنای رابطه است که باعث می‌شود یک وجود معی و لحوقی در ذهن حاصل گردد و

بنابراین وجود بودن رابطه اگرچه امری حقیقی است ولی مربوط به ذهن است. این احتمال نمی‌تواند صحیح باشد زیرا وجود بودن رابطه همانند وجود محمولی که قسیم آن است مربوط به حکایت رابطه از نوعی وجود است نه اینکه نحوه وجود خود معنای رابطه که معنایی حرفی است منظور باشد؛ علاوه بر اینکه در این صورت لازم می‌آید سایر مفاهیم ادوی که چنین وجودی دارند نیز موضوع وجود رابط بوده باشند درحالی‌که این نوع وجود فقط در مورد رابطه در قضایا مطرح است.

۲-۲. رابطه و ربط محض بودن آن

گفته شد که ربط محض یا عین الربط بودن هم در مورد وجود رابط است و هم در مورد معنای حرفی. بر اساس خلاصه آنچه در مباحث قبلی بیان شد:

یکی از مباحث لفظی که در منطق شده بررسی این مطلب است که در زبان عربی چه لفظی در جملات بر رابطه دلالت دارد (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹). بعد از شناسایی این گونه الفاظ اثبات می‌شود که آنها از قسم ادات هستند و حکم آنها را دارند (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۳۹) حتی اگر در قالب اسم و کلمه (فعل) ظاهر شوند. مفاهیم ادوی از جمله مباحثی است که با وجود لفظی بودن آن اما وجه فلسفی نیز دارد. «ادات» کلمه‌ای است که به تنهایی دلالت بر معنای مستقلى نمی‌کند، بلکه با مقارنت و همراهی با لفظی دیگر (فعل یا اسم) معنایش کامل می‌گردد (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۲۹-۲۸؛ ۱۳۷۹: ۱۸؛ ۱۴۰۵: ۵۸؛ ۱۳۸۷: ۴۴؛ ۱۳۸۳: ۳۰) این گونه کلمات در حقیقت حکایت از نسب و اضافات (هفت مقوله نسبی از مقولات ده گانه) می‌کنند (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۵۸؛ ۱۴۰۵: ۲۹). به طور کلی هفت مقوله نسبی (این، متی، جده، وضع، ان یفعل، ان ینفعل و اضافه) را با توجه به مقوله بودنشان (یعنی قابل حمل بودنشان) به دو صورت می‌توان در ذهن تصور کرد: یکی به صورت یک معنای اسمی و دیگری به صورت یک معنای ترکیبی که ادات جزئی از آن است (فارابی، ۱۹۸۶: ۸۳؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۸؛ ۱۴۰۵: ۲۹؛ ۱۴۰۵: ۵۸). ادات به تنهایی به دلیل غیرقابل حمل بودنش نمی‌تواند بیان از مقولات کند و اگر در جایی مثال آورده شود (ابن سینا، ۲۰۰۳: ۹-۸) معنایی قابل حمل از آن اراده شده است. به نظر می‌رسد ابن سینا ادوات را دلالت‌کننده بر نسب و روابط بین دو چیز می‌داند. این ربط و نسبت‌ها بر اساس اضافاتی که ملازم با آنهاست مقید شده و انواع متعدد از نسبت به دست می‌آید که می‌توان آنها را موضوع له الفاظ متعدد قرار داد و بنابراین کثرت در ادات توجیه شود. این مطلب از اینجا به دست می‌آید که او اضافه را دارای وجودی متفاوت با دیگر موجودات می‌داند وجودی لحوقی و معی (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۱۵۸؛ ۱۴۰۵ الف: ۱۵۷؛ ۱۴۰۴: ۹۴). خصوصیت مشترکی که تحت عنوان «نسبت» در هر هفت مقوله نسبی وجود دارد و باعث نسبی بودنشان می‌شود به نحوی که جنس برای آنها به حساب نیاید (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۶۲-۵۵ و ۶۸) همین نحوه از وجود اضافه است که خودش را می‌توان یک نوع اضافه تحلیلی که لازمه همه اضافات است نیز به حساب آورد. البته با این تفصیل که در مورد اضافه این خصوصیت مشترك (نحوه‌ای خاص از وجود) نفسیت و وجود آن است ولی در

مورد سایر مقولات نسبی، نسبی بودنشان به دلیل توفقی است که وجود آنها به محقق شدن فردی از اضافه دارد نه اینکه وجود آنها نیز همانند اضافه باشد. این مطلب از عبارت حکما به دست می‌آید (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف: ۱۴۶-۱۴۵ و ۲۳۳؛ ملاصدرا، ۱۳۹۳: ج ۲: ۱۰۸-۱۱۰). آنچه باعث می‌شود ادوات در دلالتش بر این معنا متفاوت با اسم باشد (در حالیکه حتی از این معنای «نسبت» نیز می‌توان یک معنای اسمی تصور کرد و لفظ «نسبت» را دال بر آن دانست) نحوه ملاحظه‌ای است که عقل از این معنا می‌کند که بر اساس آن، نسبت همان‌طور که درواقع ربط و علاقه بین دو شیء برقرار می‌کند در ذهن نیز ربط و علاقه ایجاد کرده و حکم یک نسبت و اضافه عقلی را دارد اگرچه به دلیل اضافه ملازم با آن، حکایت از واقع نیز دارد. بنابراین اولاً مفاهیم ادوی حکایت از اضافات دارد و ثانیاً اضافات را به دو صورت می‌توان در ذهن حاضر کرد: یکی به صورت یک معنای اسمی و دیگری در قالب معنای حرفی. در نتیجه رابطه دلالت بر اضافه‌ای خارجی از جهت وجودش می‌کند و به دلیل نحوه ملاحظه معنایش، مفاهیم در ذهن را نیز به همان نحوه که در خارج واقع هستند مرتبط و متناسب می‌نماید. بر اساس این مقدمه «رابطه» همانند دیگر ادوات دلالت بر نسب و روابط خارجی می‌کند با این تفاوت که بر فردی از اضافه «نسبت» (یعنی مطلق نسبت که نفس وجود اضافات است) دلالت دارد بدون اینکه مانند سایر ادوات مقید به نوع خاصی از اضافات خارجی گردد. این معنا در ذهن نیز به صورت وابسته و ربط دهنده ملاحظه می‌شود. بنابراین معنایی که «رابطه» دلالت بر آن دارد (یعنی اضافه نسبت که حکایت از اضافات از جهت وجودشان که وجودی معی و لحوقی است، می‌کند) و همچنین نحوه خاص ملاحظه این اضافه در ذهن که مربوط به وجودش در ذهن است همان خصوصیت نفس ربط بودن رابطه است.

۳. تحلیل رابطه در «جمله»، «قضیه» و «علم تصدیقی» از دیدگاه ابن سینا

آنچه بعد از تطبیق «وجود رابط» در کلام ملاصدرا با «رابطه» در قضایا در کلام ابن سینا برای تکمیل بحث نیاز به بررسی دارد این است که از برخی تعابیر ابن سینا به دست می‌آید که به طور کلی می‌توان قضایا را به سه دسته: قضیه ملفوظه، قضیه معقوله و قضیه مقبوله تقسیم کرد. آیا رابطه در هر سه یکسان است؟ از طرف دیگر اگر ثابت شود که در فلسفه ابن سینا در قضایای سالبه نیز رابطه وجود دارد، چگونه می‌توان آن را توجیه کرد؟

ابن سینا در آثار خود به سه گونه قضیه اشاره دارد: (۱) قضیه ملفوظه یا قول مرکب (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۹؛ ۱۳۸۷: ۴۴) که مربوط به شکل زبانی و نحوی یک قضیه بوده و جمله نیز نامیده می‌شود؛ (۲) قضیه معقوله که مربوط به محتوا و اطلاعات معنایی و ساختار منطقی قضیه است و صورت ترکیبی چند معنا به نحوی که قابلیت صدق و کذب داشته باشد را بیان می‌کند و در فارسی به آن گزاره گویند و (۳) قضیه مقبوله که همان قضیه معقوله در حالت تصدیق و حکم نفس است (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۱۲؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ۱۷) و می‌توان از آن به «علم تصدیقی» تعبیر نمود (حائری، ۱۳۹۸: ۲۶۲-).

(۲۶۱). قضیه معقوله معنایی اعم از قضیه مقبوله دارد زیرا شامل قضیه در حالت انکار و تردید نیز می‌شود و به نحو لایشرط اعتبار شده است از این رو بهترین گونه برای اسم «قضیه» به نحو مطلق می‌باشد. «رابطه» لفظی در قضیه ملفوظه است که دلالت بر «نسبت حکمیه» در قضیه (معقوله) می‌کند (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۶؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ۶۵؛ ابن سینا، ۱۴۰۵: ب: ۳۹). «نسبت حکمیه» یکی از دو طرف یک نوع اضافه است-یعنی نسبت محمول به موضوع (نه بر عکس)- (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۱۵۶؛ ۱۴۰۵: ب: ۷۸) که در ذهن نیز به صورت مضاف ملاحظه می‌شود و یکی از ویژگی‌های موضوع به حساب می‌آید. وقتی «حکم» عارض بر نسبت حکمیه می‌شود (نحوه عروض را به دو نحو می‌توان تفسیر کرد که جای بحث دارد) قضیه تبدیل به علم تصدیقی (قضیه مقبوله) می‌گردد. در اینجا دیگر رابطه دلالت بر نسبتی می‌کند که متصف به حکم شده است. تفصیل مطلب این است که: «حکم» تصدیق یا تکذیب نفس است و به یک نسبت تعلق می‌گیرد (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۱۷). در تصدیق این نسبت به صورت یک قضیه موجه ظاهر می‌شود و رابطه دلالت بر همین نسبت متصف شده به حکم دارد و اما تکذیب نفس در یک ساختار سلبی (قضیه سالبه) نمود می‌کند (جرجانی، بی‌تا: ۲-۲۶) و معنای آن چنین می‌شود که نسبت محمول به موضوع واقعی نیست به بیان دیگر در قضیه سالبه «عدم واقعیت» صفتی است که عارض بر نسبت حکمیه می‌گردد. آنچه از عبارات ابن سینا به دست می‌آید اینکه رابطه در اینجا نیز دلالت بر همان نسبت حکمیه‌ای می‌کند که واقعیت نداشتن عارض بر آن شده است (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۷۹؛ ابن سینا، ۱۳۷۹: ۲۸) اگرچه برخی برخلاف این ادعا کرده‌اند (رازی، بی‌تا: ۱۱۴؛ دوانی، بی‌تا: ۲۳-۲۲؛ تفتازانی، ۲۰۱۲: ۲۰۴).

۴. رابط بودن وجود ممکنات در فلسفه ابن سینا

بنا بر آنچه ذکر شد در فلسفه ابن سینا بحث مستقلی از «وجود رابط» به عنوان نوعی خاص از وجود مطرح نیست و آنچه می‌توان در آثار او بررسی نمود مدلول وجودی است که نقش رابطه در قضایا را دارد و البته این مدلول مختص به تصدیقات ایجابی نیست. به طور کلی اختلافی بین مباحث مشابهی که ملاصدرا در این زمینه دارد و مباحث ابن سینا وجود ندارد و ملاصدرا نیز «رابطه» در قضایای ملفوظه را دلالت‌کننده بر نسبت حکمیه می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۷۸: ۲۰) که در همه انواع قضایا این رابطه وجود دارد اگرچه در برخی زبان‌ها به آن تصریح نمی‌شود (رازی، بی‌تا: ۱۱۴؛ ۱۳۹۰: ۲۲۲). بنابراین مدلول «رابطه» مشخصاً «وجود رابط» نیست. آنچه باعث می‌شود بحث ملاصدرا در خصوص وجود رابط از این بحث ممتاز شود اختصاصی است که او به مدلول رابط در حملیات ایجابی تصدیق شده می‌دهد.

گفته شد که ملاصدرا «وجود رابط» در قضایا را غیر از نسبت حکمیه و امری بسیط و از سنخ وجود می‌داند وجودی که بنفسه منتسب به غیر است نه با نسبتی زاید. این وجود مخصوص قضایای حملیه موجه است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۷۹). البته وجود رابط در قضایای موجه را باید امری غیر از

خصوص حکم نیز دانست زیرا حکم در قضایای سالبه نیز وجود دارد ولی وجود رابط مختص به قضایای موجبه است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۷۹).

آنچه لازم است در تطبیق وجود رابط ملاصدرا با مدلول وجود رابطه در فلسفه ابن سینا به آن توجه شود یکی این است که محدود کردن وجود رابط به مدلول حملیات ایجابی دارای حکم توسط ملاصدرا به این معنا نیست که او امری غیر از آنچه ابن سینا در این قسم قضایا مدلول وجود رابطه می‌داند شناسایی کرده است زیرا ملاصدرا تصریح می‌کند که وجود رابط مورد بحثش همان امری است که در مدلول رابطه در حملیات ایجاب مورد بحث واقع شده است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۷۹)؛ علاوه بر اینکه اگر اثبات شود که وجود رابط در کلام ملاصدرا نیز حکایت از وجودی خاص در خارج دارد که همان وجود اضافات است و نه فقط این باشد که خودش نحوه‌ای خاص از وجود در ذهن را دارد، همان‌طور که گذشت، این همان مطلبی است که برای ابن سینا نیز قابل اثبات بود.

و دیگری دلیل اینکه ملاصدرا وجود رابط را منحصر در مدلول رابطه‌ای می‌کند که در حملیات ایجابی صادق وجود دارد-و این مدلول، حکم به تنهایی و یا نسبت حکمیه نیست بلکه حکمی است که متحد با نسبت حکمیه شده است-این است که ملاصدرا در پی اثبات نوع خاصی از وجود است که در خارج نیز محقق است همان‌طور که پیروان وی نیز به این مطلب تصریح دارند. علامه طباطبایی در استدلالی که برای اثبات وجود رابط می‌آورد به قضایای خارجی استناد می‌کند و تصریح می‌نماید که وجود رابط در خارج نیز وجود دارد (طباطبایی، بی‌تا: ۳۸-۳۷). اثبات وجود رابط در خارج به واسطه رابطه در قضایا، فقط با رابطه‌ای امکان‌پذیر است که مدلولش نسبت حکمیه صادقی است که حکایت از وجودی ربطی موجود در خارج می‌نماید و این رابطه فقط در قضایای موجبه صادق محقق است.

تا به اینجا در هر دو فلسفه ثابت می‌شود که نوع خاصی از وجود که باعث ربط و نسبت بین اشیاء می‌شود در خارج وجود دارد. این وجود از نظر ابن سینا صرف معیت و همبودی و لحوق بوده و همان وجود اضافات است؛ این اضافه یکی از مقولات دهگانه ماهوی است و انواعش اولاً هم در خارج وجود دارند و هم در ذهن و ثانیاً وجودات مقولات دیگر حتی در ذهن با این نوع وجود به یکدیگر مرتبط می‌گردند. انتساب این خصوصیات در حکمت متعالیه به مقوله اضافه جای تحقیق بیشتری دارد.

بنابراین تا به اینجا فقط دسته‌ای از وجودات، رابط هستند. آنچه ملاصدرا در مرتبه دوم اثبات کرد این بود که همه وجودات ممکن، از سنخ وجود رابط هستند. فارغ از این که آیا وجود رابط در این معنا با وجود رابط در مورد مدلول قضایای حملی صادق، یکی است یا نه، هر دو در این نقطه مشترک‌اند که وجوداتی غیر مستقل و منسوب بلکه نسبت و ربط صرف‌اند. اگرچه می‌توان بین این وجود اضافه در فلسفه ابن سینا با وجود رابط (در معنای دوم) در فلسفه ملاصدرا مقارنت‌هایی بیان کرد و به عنوان فرآیندی از تکامل یک نظریه مطرح نمود اما اینکه سعی شود در فلسفه ابن سینا خود وجودات امکانی به غیر از اضافه را وجوداتی ربطی معرفی کرد امری سطحی و ناصواب به نظر می‌رسد و نهایت امری که در فلسفه ابن سینا مسلم است این که وجودات امکانی با نسب و اضافات مرتبط با یکدیگر و حتی

به واجب می‌شوند (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۳۴۴) و اموری مربوط هستند نه صرف الربط همان‌طور که ملاصدرا نیز تصریح می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۷۹).

بنابراین با توجه به برخی از احکامی که در مورد برخی فیلسوفان از جمله ابن سینا پذیرفته شده است مانند مجعول بالذات بودن اتصاف ماهیت به وجود یا همان عروض وجود بر ماهیت (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۱-۸۰)، نمی‌توان ابن سینا را قائل به نظریه رابط بودن وجودات ممکنات به گونه‌ای که هیچ جهت دیگری غیر از مرتبط بودن آنها به علت تامه‌شان نداشته باشند، دانست به گونه‌ای که گفته شود او تمام لوازم معنایی این نظریه را در ذهن داشته است. با این وجود می‌توان برخی بیانات شیخ را راهگشای ملاصدرا در تبیین و فهم نظریه خود برشمرد (افراسیابی و طالب‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۲۱).

یکی از مهمترین بیانات ابن سینا که در اینجا مورد بحث و دقت است، کلام وی در تعلیقات است که می‌فرماید: «الوجود المستفاد من الغير: كونه متعلقا بالغير، هو مقوم له، كما أن الاستغناء عن الغير مقوم لواجب الوجود بذاته. و المقوم للشيء لا يجوز أن يفارقه، إذ هو ذاتي له» (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۷۸). اگرچه ابن سینا در اینجا تعلق به غیر داشتن یا همان احتیاج به غیر داشتن وجود ممکنات را مقوم وجود آنها بیان می‌کند و از اینجا گمان می‌شود قابل تطبیق با نظر ملاصدرا در مورد وجود ممکنات است اما باز نمی‌توان در همین عبارت نیز گفته شود که متعین در همین احتمال است زیرا اولاً اوصافی که در ساختاری مانند «گونه متعلقا بالغير» ذکر می‌شوند و به طور خاص اوصافی مانند «محتاج الی الغير» و «مستفاد من الغير» از اوصاف اضافی هستند و از مقوله اضافه شمرده می‌شوند که عارض بر وجود ممکن می‌گردند (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۳۴۴)؛ ثانیاً مقوم بودن در اینجا همان‌طور که در عبارت نیز تصریح می‌شود به معنای عدم جواز انفکاک و مفارقت است و از همین جهت است که برای واجب الوجود بالذات که بسیط بوده و ذاتی وحدانی صرف دارد (ابن سینا، ۱۴۳۴: ۳۴۳) نیز استفاده شده است. پس تعبیری مانند «مقوم» و «ذاتی» در اینجا برای «تعلق به غیر داشتن» در وجود ممکنات سبب نمی‌شود که این وجودات عین آن تعلق باشند. ثالثاً با توجه به دو وجه قبل، در معنای این کلام احتمال دیگری نیز وجود دارد که سازگار با دیگر تعبیر او دارد و از این جهت مقدم بر آنهاست و این احتمال همان است که ملاصدرا بیان نمود (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۱: ۸۱) که این تعلق و احتیاج نسبتی است که وجود ممکن را مربوط به واجب می‌کند و نمی‌توان این نسبت را از ممکنات جدا نمود و از این جهت وجود ممکنات وجوداتی رابطی هستند نه وجود ربط.

نتایج

در فلسفه ابن سینا وجودی که می‌تواند مصداق برای «وجود رابط» با خصوصیتی که ملاصدرا ذکر می‌کند دانست وجود «اضافات» است که مدلول «رابطه» در قضایا نیز واقع می‌شود. آنچه مسئله «وجود رابط» را خاص به حکمت متعالیه می‌کند، توسعه‌ای است که ملاصدرا در مصادیق آن می‌دهد و علاوه بر اضافات، تمامی وجود ممکنات را رابط می‌داند و بر این اساس پای صحبت از مراتب مختلف

یک وجود و وحدت در آن پیش می‌آید. در فلسفه ابن سینا اگرچه می‌توان مقارنت‌هایی با ملاصدرا برای رابط در وجود ممکنات یافت، اما نباید در این مقارنت از این امر غافل شد که اختلافات مبنایی (مانند معقول اولی یا ثانی بودن اضافه، فرق بین اضافات عقلی و خارجی و غیره) وجود دارد. برخی از این اختلاف در مبنایی؛ مانند، اختلاف در آنچه مجعول بالذات قرار می‌گیرد و لااقل مطرح نبودن برخی مسائل؛ مانند، اصالت وجود، مانع از این می‌شود که خصوصیت ربط و احتیاجی را که در وجود ممکنات است، عین وجودشان دانست. در فلسفه ابن سینا آنچه که قابل اثبات است، این است که وجودات امکانی با اضافات با یکدیگر مرتبط‌اند و در این اضافات، ارتباط و معیت با دیگر موجودات عین ذاتشان است. بنابراین، وجودات امکانی از این جهت وجود رابطی‌اند، نه وجود ربط.

«رابطه» در فلسفه ابن سینا در هر دو قضیه موجب و سالبه وجود دارد و لفظی است که بر نسبت محمول به موضوع دلالت می‌کند. این نسبت معنایی حرفی است. این لفظ در پاره‌ای از موارد لفظ «وجود» است. وقتی حکم و تصدیقی عارض بر این نسبت می‌شود و آن را به یک علم تصدیقی تبدیل می‌کند، باز رابطه دلالت بر همان نسبت دارد، با این تفاوت که در این صورت، به نسبتی دیگر متصف شده است. بنابراین وقتی مدلول رابطه در قضیه حملیه موجب‌ه‌ای که صادق است در نظر گرفته شود، سه جزء دارد: ۱. مفهوم آن نسبتی که مدلول «رابطه» است (نسبت محمول به موضوع) و بر فردی از وجود اضافه حکایت می‌کند؛ ۲. اضافه‌ای ذهنی که به دلیل شیوه ملاحظه و حضور این نسبت در ذهن، همراه آن است (یعنی از حرفی بودن آن مفهوم در ذهن ناشی می‌شود)؛ ۳. حکمی که پس از تحقق تصدیق، بر نسبت عارض می‌گردد.

ارتباط دو جزء اول به منزله ارتباط بین ماهیت و وجود است که بر اساس آن مفهوم نسبت ماهیتی است که با نحوه‌ای خاص از وجود (که همان وجود اضافات است) در ذهن موجود است و اما ارتباط جزء سوم با دو جزء قبلی را به دو صورت می‌توان تفسیر نمود: یکی اینکه می‌توان وجود این نسبت در ذهن را (که همان اضافه ذهنی مقارن با معنای نسبت و حاصل از حرفی بودن آن است) در این گونه قضایا، قبل و بعد از حکم، دو مرتبه از وجود ذهنی برای آن معنای نسبت دانست که نیاز به مبنایی حکمت متعالیه دارد و مناسب با نظر ملاصدراست. دیگری اینکه آن را نسبتی مجزا دانست که عارض بر نسبت اول می‌شود و بیان ارتباط و مطابقت آن نسبت با واقع را می‌کند. این تفسیر مناسب با وجودشناسی ابن سینا است. این تحلیلی که از «رابطه» ارائه شد و شناسایی ارتباطی که بین اجزای این تحلیل رخ داد، علاوه بر اینکه در مباحث معرفت‌شناسی در مورد نفس الامر و نحوه واقع‌گرایی قضایا می‌توان از آن استفاده نمود، دو تفسیر نیز می‌توان از نظریه «مطابقت» در باب نظریات صدق ارائه نمود که قضاوت در مورد آن را متفاوت می‌سازد.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹). النجاة. تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۸۷). الاشارات و التنبيهات، چاپ دوم. (تصحیح: مجتبی زارعی). قم: موسسه بوستان کتاب.
- _____ (۱۴۰۴). التعليقات. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- _____ (۱۴۰۵ الف). المنطق للشفاء (المقولات). قم: مرعشی نجفی.
- _____ (۱۴۰۵ ب). المنطق للشفاء (العبارة). قم: مرعشی نجفی.
- _____ (۱۴۰۵ ج). المنطق للشفاء (البرهان). قم: مرعشی نجفی.
- _____ (۱۴۰۵ د). المنطق للشفاء (المدخل). قم: مرعشی نجفی.
- _____ (۱۴۰۵ ه). منطق المشرقیین، چاپ دوم. قم: مرعشی نجفی.
- _____ عبدالله (۱۴۳۴). الالهيات للشفاء. قم: ذوی القربی.
- _____ (۱۳۸۳). منطق دانشنامه علائی، چاپ دوم. همدان: دانشگاه بو علی سینا.
- _____ (۲۰۰۳ م). الموجز الاوسط فی المنطق. (تصحیح: محمد فاتح دمیرجی)، استانبول.
- اصفهانی، بهاءالدین محمد بن حسن (۱۳۹۳). عون اخوان الصفاء علی فهم کتاب الشفاء فی المنطق. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- اصفهانی، شیخ محمدحسین (۱۴۰۹). بحوث فی الاصول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- افراسیابی، مرضیه و طالبزاده، حمید (۱۳۹۲). بررسی ریشه‌های نظریه فقر وجودی ممکنات در حکمت سینوی. حکمت سینوی، ۱۷ (۵۰)، ۱۱۱-۱۲۷.
- <https://doi.org/10.30497/AP.2013.43276>
- پورفیاض، محمد (۱۴۰۳). نسبت وجود رابط با اجزاء قضیه از دیدگاه علامه طباطبائی و امام خمینی، آفاق حکمت، ۱ (۱)، ۷۴-۵۹.
- تفتازانی، سعدالدین (۲۰۱۲). شرح الرسالة الشمسية. قم: دار زین العابدین.
- جرجانی، سیدشریف علی بن محمد (بی تا). حاشیه بر شرح مطالع (نسخه خطی به شماره ۱۰۳۲۵). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

حائری، مهدی (۱۳۹۸). جستارهای فلسفی (مجموعه مقالات)، چاپ دوم. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

حسن زاده، حسن (۱۳۸۷). ترجمه رساله وجود رابط و رابطی. (ترجمه: داود صمدی). قم: الف لام میم.

دوانی، جلال الدین (بی تا). شرح تهذیب المنطق، (نسخه خطی به شماره ثبت: ۲۳۱۴۸). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

رازی، فخرالدین (۱۳۸۴). شرح الاشارات و التنبیهات. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

_____ (۱۴۰۴). شرح الفخر الرازی علی الاشارات (شرحی الاشارات). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

رازی، قطب الدین (۱۳۹۰). تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرسالة الشمسیه. قم: بیدار.

_____ (بی تا). شرح مطالع الانوار فی المنطق. قم: انتشارات کتبی نجفی.

سبزواری، ملاهادی (۱۴۳۲). شرح المنظومه. بیروت: موسسه التاريخ العربی.

_____ (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه (التعلیقات)، چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث.

سعادت‌مند، مهدی و بابایی، علی (۱۴۰۲). سه مرتبه اضافه در علم بر مبنای سه سیر فلسفی؛ نگاه ماهوی، اصالت وجود وحدت تشکیکی و وحدت شخصی. پژوهش‌های فلسفی، ۱۸ (۴۶)، ۲۱۰-۲۲۶ <https://doi.org/10.22034/jpiut.2024.59162.3631>

طباطبایی، محمدحسین (بی تا). نه‌ایه الحکمة. قم: موسسه النشر الاسلامی.

طوسی، نصیرالدین (۱۳۷۵). شرح الإشارات و التنبیهات (مع المحاکمات). قم: نشر البلاغه.

عظیمی دستگردی، جواد (۱۴۰۴). تحلیل رابطه در جمله، قضیه و علم تصدیقی از دیدگاه ابن سینا. منطق پژوهی، ۱۶ (۱)، ۱۵۰-۱۲۵ <https://doi.org/10.30465/ljz.2025.51534.1497>

عظیمی دستگردی، جواد و ارشد ریاحی، علی (۱۴۰۳). تحلیل اضافه و نسبت و جایگاه آنها در حکمت سینوی. اندیشه دینی، ۲۴ (۹۰)، ۶۲-۴۳

<https://doi.org/10.22099/jrt.2024.49508.3001>

فارابی، ابونصر (۱۴۰۸). المنطقیات للفارابی. قم: مکتبه آیه الله المرعشی.

_____ (۱۹۸۶ م). کتاب الحروف. (تصحیح محسن مهدی). بیروت: دار المشرق.

کرد فیروز جایی، یار علی و عظیمی راویز، غلامرضا (۱۳۹۸). تقریب نظر ابن سینا و ملاصدرا درباره وجود رابط و رابطی. آیین حکمت، ۱۱ (۴۰)، ۱۳۱-۱۵۲.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸). التنقیح فی المنطق. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۳). شرح الهدایة الاثریة. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

_____ (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث.

_____ (بی تا). الحاشیة علی الهیات الشفاء. قم: بیدار.

میرداماد، میر محمد باقر الداماد (۱۳۶۷). القبسات، چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۸۱). مصنفات میر داماد. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نوری، ملا علی (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة (تعلیقات)، چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث.

References.

- Ibn Sina, H. b. A (2000). Al-Najat. Tehran: University of Tehran. (in Arabic)
- (2008). Al-Isharat wa al-Tanbihat, 2nd ed. (Ed. M. Zarei). Qom: Bustan-e Ketab Institute. (in Arabic)
- (1983). Al-Ta'liqat. Qom: Maktab al-I'lam al-Islami. (in Arabic)
- (1985a). Al-Mantiq li al-Shifa' (al-Maqūlāt). Qom: Mar'ashi Najafi. (in Arabic)
- (1985b). Al-Mantiq li al-Shifa' (al-'Ibara). Qom: Mar'ashi Najafi. (in Arabic)
- (1985c). Al-Mantiq li al-Shifa' (al-Burhan). Qom: Mar'ashi Najafi. (in Arabic)
- (1985d). Al-Mantiq li al-Shifa' (al-Madkhal). Qom: Mar'ashi Najafi. (in Arabic)
- (1985e). Mantīq al-Mashriqiyyīn, 2nd ed. Qom: Mar'ashi Najafi. (in Arabic)
- (2013). Al-Ilahiyyat li al-Shifa'. Qom: Dhawi al-Qurba. (in Arabic)
- (2004). Logic of Dāneshnāmeh-ye 'Alā'i, 2nd ed. Hamedan: Bu 'Ali Sina University. (in Persian)
- (2003). Al-Mūjaz al-Awsat fi al-Mantiq. (Ed. M. F. Demirci). Istanbul. (in Arabic)

- Esfahani, B. M. b. H (2014). 'Awn Ikhwān al-Safā' 'ala Fahm Kitāb al-Shifā' fi al-Mantiq. Tehran: Iranian Institute of Philosophy and Wisdom. (in Arabic)
- Esfahani, M. H (1989). Buhuth fi al-Usul. Qom: Islamic Publishing Office. (in Arabic)
- Afrasiabi, M. ,& Talebzadeh, H (2013). Roots of the Doctrine of Existential Poverty of Contingents in Avicennian Philosophy. *Avicennian Philosophy*, 17 (50) , 111-127. <https://doi.org/10.30497/AP.2013.43276>. (in Persian)
- Pourfayaz, M (2024). The Relation of Copulative Existence to the Components of Proposition from the Viewpoints of Allamah Tabatabai and Imam Khomeini. *Afagh-e Hekmat*, 1 (1) , 59-74. (in Persian)
- Taftazani, S. A (2012). Sharh al-Risalah al-Shamsiyyah. Qom: Dar Zayn al-'Abidin. (in Arabic)
- Jurjani, S. S. 'A. b. M. (n. d.). Gloss on Sharh al-Matalik. Manuscript No. 10325. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. (in Arabic)
- Haeri, M (2019). Philosophical Essays (Collected Articles) , 2nd ed. Tehran: Iranian Institute of Philosophy and Wisdom. (in Persian)
- Hassanzadeh, H (2008). Translation of the Treatise on Relational Existence. (Trans. D. Samadi). Qom: Alif Lam Mim. (in Persian)
- Davani, J. al-D. (n. d.). Sharh Tahdhib al-Mantiq. Manuscript No. 23148. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. (in Arabic)
- Razi, Fakhr al-Din (2005). Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat. Tehran: Iranian Society for Cultural Heritage and Honors. (in Arabic)
- (1983). Sharh Fakhr al-Razi 'ala al-Isharat. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library. (in Arabic)
- Razi, Qutb al-Din (2011). Tahrir al-Qawa'id al-Mantiqiyyah fi Sharh al-Risalah al-Shamsiyyah. Qom: Bidar. (in Arabic)
- (n. d.). Sharh Matalik al-Anwar fi al-Mantiq. Qom: Kottabi Najafi Publications. (in Arabic)
- Sabzawari, Mulla H (2011). Sharh al-Manzuma. Beirut: Institute of Arab History. (in Arabic)
- (1981). Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah (with Ta'liqat) , 3rd ed. Beirut: Dar Ihya' al-Turath. (in Arabic)
- Saadatmand, M. ,& Babaei, A (2023). Three Levels of Addition in Knowledge Based on Three Philosophical Approaches: Quiddative Perspective, Principality of Existence with Graded Unity, and Personal Unity. *Philosophical Research*, 18 (46) , 210-226. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2024.59162.3631>. (in Persian)

Tabataba'i, M. H. (n. d.). Nihayat al-Hikmah. Qom: Islamic Publishing Office. (in Arabic)

Tusi, Nasir al-Din (1996). Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat (with al-Muhakamat). Qom: Nashr al-Balagha. (in Arabic)

Azimi Dastgerdi, J (2025). Analysis of Relation in Sentence, Proposition, and Assent Knowledge from Avicenna's Perspective. Logic Studies, 16 (1) , 125-150. <https://doi.org/10.30465/ljsj.2025.51534.1497>. (in Persian)

Azimi Dastgerdi, J. ,& Arshad Riyahi, A (2024). Analysis of Relation and Relativity and Their Place in Avicennan Wisdom. Religious Thought, 24 (90) , 43-62. <https://doi.org/10.22099/jrt.2024.49508.3001>. (in Persian)

Farabi, Abu Nasr (1988). Al-Mantiqiyyat li al-Farabi. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library. (in Arabic)

----- (1986). Kitab al-Huruf. (Ed. M. Mahdi). Beirut: Dar al-Mashriq. (in Arabic)

Kord Firoozjaei, Y. ,& Azimi Raviz, G (2019). Approximation of Avicenna and Mulla Sadra's Views on Copulative and Connective Existence. Ayin-e Hekmat, 11 (40) , 131-152. (in Persian)

Mulla Sadra, M. b. I (1999). Al-Tanqih fi al-Mantiq. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. (in Arabic)

Mulla Sadra, M. b. I (2014). Sharh al-Hidayah al-Athiriyyah. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. (in Arabic)

----- (1981). Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah, 3rd ed. Beirut: Dar Ihya' al-Turath. (in Arabic)

----- (n. d.). Al-Hashiyah 'ala Ilahiyyat al-Shifa'. Qom: Bidar. (in Arabic)

Mir Damad, M. M. B. al-D (1988). Al-Qabasat, 2nd ed. Tehran: University of Tehran. (in Arabic)

----- (2002). Collected Works of Mir Damad. Tehran: Society for Cultural Heritage and Honors. (in Persian)

Nuri, Mulla 'Ali (1981). Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah (with Ta'liqat), 3rd ed. Beirut: Dar Ihya' al-Turath. (in Arabic)